
ALINA KĘPIŃSKA*

Jezus jako nauczyciel, mistrz. Apelatywne nazwy Syna Bożego w staropolskich i szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

Przedmiotem artykułu są występujące w staropolskich i szesnastowiecznych przekładach Ewangelii apelatywne nazwy Jezusa, określane go jako nauczyciel, mistrz¹. Teksty staropolskie pochodzą z internetowego wydawnictwa *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu — elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych* pod redakcją Mariusza Leńczuka² (dalej: *STNT*), zaś szesnastowieczne to dziesięć przekładów Ewangelii, zawartych w internetowej edycji *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* pod redakcją Izabeli Winiarskiej-Górskiej (dalej: *SPE*). W skład tej edycji wchodzi Ewangelie z przekładów: katolickich (*Nowy Testament* z 1556 roku, tzw. *Szarffenbergera* — dalej: *NTSzar*, tzw. *Biblia Leopolda* z 1561 roku — *BLEop*, dwa przekłady Jakuba Wujka, mianowicie *Nowy Testament* z 1593 — *NTWuj* i cała *Biblia* z 1599 roku — *BWuj*), kalwińskich (*Ewangelia św. Mateusza* z 1551 roku — *NTMurz*, *Nowy Testament* z 1553 roku — *NTSekl* i *Biblia brzeska* z 1563 roku — *BBrz*), ariańskich (translacje Szymona Budnego *Nowego Testamentu* z 1570 roku — *NTBud* i cała *Biblia* z 1572 roku — *BBud* oraz *Nowy Testament* Marcina Czechowica z 1577 roku — *NTCzech*). Dane z tych tekstów są zestawiane z danymi z przekładów dwudziestowiecznych: *Biblii*

* a.kepinska@uw.edu.pl, doktor habilitowany profesor nadzwyczajny, Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Języka Polskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa.

¹ Artykuł stanowi wersję referatu *Konfesyjne uwarunkowania leksyki szesnastowiecznych przekładów Ewangelii na język polski*, zmienioną pod wpływem głosu w dyskusji prof. Danuty Bieńkowskiej, która zwróciła uwagę, że różnice leksykalne w badanych translacjach niekoniecznie wynikają z uwarunkowań konfesyjnych. W referacie mówiłam głównie o apelatywnych nazwach Jezusa, dlatego to one stały się przedmiotem artykułu.

² Nie rozwiązuję skrótów stosowanych w *STNT*, odsyłając do tego wydawnictwa.

Tysiąclecia (BT) i *Biblii warszawskiej (BWar)*. Podstawę grecką ustala się na podstawie interlinearnego wydania *Grecko-polskiego Nowego Testamentu*, opatrzonego tu skrótem GPNT, zawierającego tekst grecki, jego zapis fonetyczny alfabetem łacińskim i interlinearne tłumaczenie na język polski. Przywoływany tekst łaciński to opracowane między innymi także na podstawie dawniejszych tłumaczeń, współczesne krytyczne wydanie: *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II ratione habita, iussu Pauli PP. VI recognita, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgata* (dalej: *Vulg*).

Nazwy Jezusa można rozpatrywać w ramach różnej typologii. I. Winiarska (2004: 233), wymieniając kilka różnych grup nazw Jezusa Chrystusa³ i wzorując się na propozycji Mariana Kucały (1999: 205), nazwy typu *Mistrz*, *Nauczyciel*, *Rabbi* czy *Pasterz* uznaje za nazwy przenośne i porównania⁴. Wykazuje, że znaczna ich część jest w katolicyzmie i protestantyzmie wspólna, bowiem „biblijna proveniencja tych określeń metaforycznych powoduje, że stanowią one słownictwo ogólnochrześcijańskie” (Winiarska 2004: 232). Sama klasyfikacja nazw Istoty Najwyższej nie jest przedmiotem artykułu, choć można dodać, że wyrazy powyższe są wprawdzie metaforyczne, ale należące jednocześnie do grupy nazw wskazujących na działalność i funkcję Jezusa, pod tym względem analogiczne do wyrazów takich, jak *Mesjasz* czy *Stworzyciel*. W wypadku nazw Jezusa ścisły rozdział nazw pospolitych i onimów sprawia trudność, bo Jego nazwy, także te o charakterze onimów, to nazwy znaczące, których źródło tkwi w apelatywach. W niektórych dawnych translacjach Nowego Testamentu dokonuje się odkodowania obcych nazw, wprowadzając ich polskie semantyczne odpowiedniki, na przykład *pomazaniec* w wersecie J 4, 25 w przekładach Szymona Budnego⁵ z 1570 i 1572 roku: „Wiem iż Mesjasz przyjdzie, rzeczony pomázaniec”. W pozostałych analizowanych przekładach zapożyczeniu semantycznemu Budnego *pomazaniec* odpowiada zapożyczenie formalne w postaci różnych polskich fonetycznych wariantów: *Christus*, *Chrystus*, *Krystus* (np. „Wiem iż Mesyjasz przyjdzie,

³ Są to: 1) nazwy własne, jak np. *Jezus*, *Jezus Chrystus*; 2) nazwy wskazujące na pochodzenie, jak *Syn*, *Syn Boży*, *Syn Człowieczy*; 3) nazwy wskazujące na działalność i funkcję Jezusa, jak *Mesjasz*, *Odkupiciel*, *Zbawiciel*; 4) nazwy przenośne i porównania, jak *Mistrz*, *Pasterz*, *Baranek*, *Pokarm Niebieski* i in. (Winiarska 2004: 233).

⁴ Podobna klasyfikacja we wcześniejszej pracy I. Winiarskiej (2000: 634).

⁵ W *NTBud* i *BBud* takie odkodowanie jest częstsze, ponadto np. w wersecie J 1, 41: „Należliśmy Mesyjasza, co jest przelożywszy, pomázaniec”. Podobnie także w innej translacji protestanckiej, mianowicie w *NTSekl*: „należliśmy Meszyjasza, co się wykłada pomazańca”, podczas gdy w tekście staropolskim i pozostałych przekładach szesnastowiecznych *Krystus* /*Chrystus*, np. „Należliśmy Mesyjasza, co się wykłada Krystus” *STNT*: *EwZam* 302; „Należliśmy Mesyjaszà, co sie wykłada Chrystus” *BLeop*.

ktorego zową Krystusem” *BBrz*); ten stan dotyczy też tekstów staropolskich, przytaczanych tu za *STNT* (np. „Wiem, iż mesyjasz ma przyć, który rzeczon jest krystus” *STNT: Rozm 247–248*), i dwudziestowiecznych (np.: „Wiem, że przyjdzie Mesjasz (to znaczy Chrystus)” *BWar*). Zachowanie w tekstach polskich bądź pożyczki greckiej *Χριστός* [*Christos*], bądź jej dokładnego łacińskiego ekwiwalentu *Christus* utrwała proprialny charakter nazwy w istocie apelatywnej. Stan przedstawiony tu tylko na przykładzie fragmentu jednego ewangelijnego wersetu potwierdza zdanie Rafała Zarębskiego:

Rodzimych ekwiwalentów leksykalnych, często niekonsekwentnie, tzn. obok form obcych w obrębie tego samego przekładu, używa się także w stosunku do członu *Chrystus*, będącego składnikiem nominacji Jezus Chrystus. Obok greckiej postaci *Chrystus* funkcjonuje także w oryginale NT i jego wersji łacińskiej określenie *Mesjasz*, będące odpowiednikiem hebrajskiego *Mesiah* i aramejskiego *mesziha* ‘namaszczonej’. W niektórych tłumaczeniach polskich obok tych dwóch nazw występuje także ich odpowiednik semantyczny *Pomazaniec* (Zarębski 2010: 236).

W kontekście statusu apelatywnych i proprialnych nazw Jezusa wspomnieć też trzeba o — wprawdzie niekonsekwentnym — stosowaniu dużej litery w zapisie apelatywów. Oddaje ona szacunek do Jezusa, ale też indywidualizuje nazwę, zbliżając ją jednocześnie do nazw własnych.

Celem artykułu jest omówienie takich wyrazów polskich, obecnych zarówno w tekście zasadniczym, jak i w glosach, jak: *nauczyciel, mistrz, rabbi, rabboni/rabbuni* czy *przystaw, przykażyciel*, które stanowią ekwiwalenty zarówno wyrazów z greckiego oryginału: *διδάσκαλος, ἐπιστάτης* oraz *ῥαββί* i *ῥαββουνί*, jak i ich odpowiedników łacińskich: *magister, praeceptor, rabbi* i *rabboni/rabbuni*.

Polskie odpowiedniki greckiego *διδάσκαλος*

Zgodnie ze stanem rejestrowanym w *Wielkim słowniku grecko-polskim* (Popowski 2006: 134) greckie słowo *διδάσκαλος* [*didaskalos*] ‘nauczyciel’ w Nowym Testamencie jest poświadczane 59 razy i odnosi się przede wszystkim do Chrystusa (43 razy, tylko w Ewangeliach), znacznie rzadziej do innych ludzi (13 razy w Nowym Testamencie, dwukrotnie w Ewangeliach), trzykrotnie zaś użyte jest w znaczeniu ogólnym (Mt 10, 24–25; Łk 6, 40 a, b). W tabeli 1⁶ są uwzględnione jego odpowiedniki w wybranych siedmiu wersetach badanych tekstów.

⁶ Wszystkie tabele sporządzono na użytek przeprowadzanej analizy.

Tabela 1. Polskie odpowiedniki gr. διδάσκαλος, łac. *magister* 'nauczyciel; mistrz; przewodnik' w wybranych wersetach Ewangelii

<i>Przekład</i>	Mt 8, 19	Mt 26, 18	Mk 10, 35	Mk 14, 14	Lk 3, 12	Lk 22, 11	J 8, 4
STNT	Mistrz <i>Rozm 289</i> i <i>Rozm 234</i>	brak tekstu	brak tekstu	brak tekstu	1) Mistrzu <i>EwŻam 298</i> 2) Mistrzu <i>Rozm 178-179</i>	Mistrz <i>Rozm 520-521</i>	Mistrzu <i>Rozm 464</i>
NTMurz	Mistrzu	Mistrz	brak Ewangelii	brak Ewangelii	brak Ewangelii	brak Ewangelii	brak Ewangelii
NTSekl	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu
NTSzar	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu
BLeop	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu
BBrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	Mistrzu	Mistrz	brak formy zwrotu
NTBud	Uczycielu	Uczyciel	Uczycielu	uczyciel	Uczycielu	Uczyciel	Uczycielu
BBud	Uczycielu	Uczyciel	Uczycielu	uczyciel	Uczycielu	Uczyciel	Uczycielu
NTCzech	Mistrzu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu
NTWuj	Nauczycielu	Mistrz	Uczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu
BWuj	Nauczycielu	Mistrz	Mistrzu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu
BT	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu
BWar	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu	Nauczyciel	Nauczycielu
GPNT	διδάσκαλε [didaskale] nauczycielu	Διδάσκαλος [didaskalos] nauczyciel	διδάσκαλε [didaskale] nauczycielu	διδάσκαλος [didaskalos] nauczyciel	διδάσκαλε [didaskale] nauczycielu	Διδάσκαλος [didaskalos] nauczyciel	Διδάσκαλε [didaskale] nauczycielu
Vulg	Magister	Magister	Magister	magister	Magister	Magister	Magister

Polskimi odpowiednikami greckiego wyrazu *didaskalos*⁷, łacińskiego *magister* są w badanych wersetach trzy wyrazy: *mistrz*, *nauczyciel* i *uczyciel*, użyte w odniesieniu do Jezusa. Ich repartycja jest różna: w przekładach wcześniejszych, to jest staropolskich i szesnastowiecznych do *BBrz* włącznie, występuje wyraz *mistrz*, w przekładach Czechowica i Wujka — *mistrz* obok znacznie częstszego *nauczyciel* oraz *uczyciel* — pojedynczego w przekładzie *NTWuj*, zaś w obu przekładach Budnego konsekwentnie stosowany jest wyraz *uczyciel*. Stan w siedmiu wersetach losowo dobranych do analizy pokazuje, że w czterech z nich forma służy jako adresatywna, występując w wołaczu⁸, co ilustrują tu tylko wybrane konteksty z wyrazami *mistrz*, *nauczyciel* i *uczyciel*:

I przystąpili do niego Jákub, Jan, Synowie Zebedeuszowi mówią. **Mistrzu** chcemy być nam uczyniń, cokolwiek byśmy prosili (Mk 10, 35; *NTSzar*).

Przyszli zaś i celnicy okrzcić się i rzekli k niemu: **Uczycielu**, co uczynimy? (Łk 3, 12; *NTBud*).

Rzekli mu, **Náuczycielu**, tá niewiástá pojmaná jest ná samym uczynku cudzołożąc (J 8, 4; *NTCzech*).

Wyjątkowo, jak w wersecie J 8, 4 w *BBrz*, zdarza się, że tłumacz pominął formę zwrotu obecną i w podstawie greckiej, i w translacji łacińskiej, i w pozostałych badanych tekstach polskich (np. werset z *BBrz* zestawiony z *NTSekl*: „Rzekli mu, Tę niewiastę zástano ná samym uczynku cudzołożąc” wobec: „rzekną mu, **Mistrzu** ta niewiasta zachwycona jest w cudzołóstwie w uczynku samym”). Elipsę rzeczownikowej formy zwrotu umożliwia między innymi obecność zaimka osobowego przy czasowniku wprowadzającym mowę niezależną: *rzekli mu*.

Tylko w dwóch wersetach spośród badanych — Mt 26, 18 i Mk 11, 14 — tak mówi o sobie Jezus, powielając formę zwrotu uczniów do Niego (np.: „A on powiedział, idźcie do miasta, do człowieka niektorego i rzeczcie mu, Takci **mistrz** kazał powiedzieć Czas mój blisko jest, u ciebie wielkanoc z mojami uczniami sprawuję” Mt 26, 18; *NTMurz*).

W kontekście przywołanych przez Jezusa form zwrotu uczniów do Niego warto przyrzeć się stanowi w wersecie J 13, 13, w którym grecki wyraz *didaskalos* tworzy szereg z wyrazem *kyrios*, czemu w łacinie odpowiada *Magister et Dominus*, w wołaczu *Magister et Domine*. Stan ten rejestruje tabela 2.

⁷ Greckie leksemy, których ekwiwalentami są polskie wyrazy, podaje się tu w alfabecie oryginału, ale także w zapisie alfabetem łacińskim, zgodnie ze stanem w *GPNT*.

⁸ Forma wołacza *didaskale* jest już w grece.

Tabela 2. Werset J 13, 13 w analizowanych Ewangeliach

Przekład	Tekst
STNT	Wy zowiecie mnie mistrzem a Panem a dobrze mowicie, boć ja ten Rozm 534
NTSekl	Wy mnie zowiecie mistrzem i panem , a dobrze mówicie, Bom ci jest
NTSzar	Wy zowiecie mie Mistrzu i panie . A dobrze mowicie. Jestem bowiem
BLeop	Wy zowiecie mię Mistrzem i Pánem , á dobrze mowicie, bom jest nim
BBrz	Wy mnie názywacie Mistrzem i Panem , á dobrze mowicie, bom im jest
NTBud	Wy zowiecie mię uczycielem i pánem , á dobrze mowicie. Bo jestem
BBud	Wy zowiecie mię uczycielem i pánem , á dobrze mowicie. Bo jestem
NTCzech	Wy mnie názywacie Náuczycielem i Pánem : á dobrze mowicie, bowiem jest
NTWuj	Wy mnie názywacie Náuczycielem i Pánem : á dobrze mowicie; bomci jest
BWuj	Wy mnie zowiecie Náuczycielu i Pánie : á dobrze mówicie; bomci jest
BT	Wy mnie nazywacie „ Nauczycielem ” i „ Panem ”, i dobrze mówicie, bo nim jestem
BWar	Wy nazywacie mnie Nauczycielem i Panem , i słusznie mówicie, bo jestem nim
GPNT	ὁμεις φωνειτε με ὁ διδασκαλος, και ὁ κύριος, και καλῶς λέγετε εἰμι γάρ [hymeis foneite me ho didaskalos, kai ho kyrios kai kalos legete eimi gar]. Wy nazywacie mnie „Nauczyciel” i „Pan”, i dobrze mówicie, jestem bowiem
Vulg	Vos vocatis me: „Magister” et: „Domine”, et bene dicitis; sum etenim

Polskimi ekwiwalentami pierwszego wyrazu z tego szeregu są wyrazy: *mistrz*, *nauczyciel* i *uczyciel*. Ich rozkład jest podobny do już przedstawionego, czyli w tekstach najstarszych do *BBrz* włącznie mamy wyraz *mistrz*, w przekładach Budnego — *uczyciel*, a we wszystkich tekstach chronologicznie późniejszych, także badanych dwudziestowiecznych — *nauczyciel*. Z kolei grecki wyraz *kyrios*, łaciński *dominus* konsekwentnie jest tu oddawany słowem *pan*. Danuta Kowalska, przedstawiając językowy obraz św. Piotra w katolickim przekładzie *NTWuj* i w protestanckiej *BBrz*, wskazuje między innymi adresatywne formy zwrotu św. Piotra do Jezusa, takie jak: *Pan*, *Mistrz*, *Rabbi*, *Nauczyciel* (Kowalska 2007: 285–299). Na materiale z wybranych wersetów ukazuje subtelne różnice między oboma przekładami:

Nauczyciel z racji swojej wiedzy i mądrości cieszyć się powinien autorytetem i szacunkiem. Jego zadaniem, jak sama nazwa wskazuje, jest nauczanie. Może on wymagać od swoich uczniów posłuszeństwa. Wypowiedzi Piotra adresowane do Jezusa zdają się wpisywać w ten schemat zależności. Ich zdecydowana większość zaopatrzona jest

w odpowiednią formę adresatywną, która wskazuje na relacje między nim a Panem. Choć Jezus przez postronne osoby jest nazywany *Nauczycielem*, choć leksem ten pojawia się bardzo często w narracji, to Piotr w Wujkowym przekładzie prawie nigdy nie zwraca się w ten sposób do Niego. Najczęściej używanym leksemem w tej funkcji jest użyty w wołaczu rzeczownik *Pan*, który przeważnie otwiera wypowiedzenie św. Piotra (Kowalska 2007: 294).

Przykłady wersetów z Nowego Testamentu z inicjalną formą adresatywną *Panie*, skierowaną przez św. Piotra do Jezusa są następujące: Mt 14, 28; Mt 14, 30; Mt 17, 4; Mt 18, 21; Łk 12, 41; J 6, 68; Łk 22, 33; J 13, 5; J 13, 9; J 13, 36; J 21, 17 i J 21, 21. Wszędzie w tych miejscach w tekście łacińskim jest jedna tylko forma, mianowicie wołacz *domine*, a w greckim — dokładny jej odpowiednik *kyrie* 'Panie', czyli wołacz liczby pojedynczej słowa *κύριος*, *pan*, które ma kilka znaczeń: I) ogólne 1) o posiadaczu własności *pan*, *właściciel*; II) w użyciu religijnym, *pan* 1) o Bogu (Ojcu); 2) o Jezusie, Synu Bożym — tak między innymi „we własnych wypowiedziach Jezusa o sobie, w zwrotach ludzi do Jezusa oraz w wypowiedziach ludzi o Jezusie” (Popowski 2006: 352–353). We wskazanych wersetach Piotr zwraca się w ten sposób do Jezusa we wszystkich badanych tekstach szesnastowiecznych, nie tylko w przekładzie Wujkowym. Nie ma tu żadnej inwencji Wujka, lecz wierne oddanie polskim słowem *Panie* greckiego *kyrie*, łacińskiego *domine*. Inne słowo jest wyłącznie w tych wersetach, które przetrwały od staropolszczyzny w jednym zaledwie tekście, mianowicie w *Rozmyślaniu przemyskim*. Spośród analizowanych, wskazanych wyżej, są to tylko wersety: Mt 14, 28; Mt 14, 30; Mt 17, 4; Łk 22, 33, w których konsekwentną formą zwrotu do Boga jest wołaczowe *Gospodnie*, jedynie w wersecie J 13, 5 mamy formę *Panie*: „**Panie** i Boże moj, ty mnie służde, umywasz nogi?” STNT: Rozm 536. Według ustaleń Marianna Kucały wyraz *gospodzin* „występował często w zabytkach religijnych do końca XV wieku” (Kucała 1999: 208). Oba te słowa, czyli *Gospodzin* i *Pan*, są obecne w średniowiecznych psalterzach polskich właśnie jako odpowiedniki łacińskiego rzeczownika *dominus*, rzadko — i tylko *Gospodzin* — wyrazu *deus*. Frekwencja wyrazu *Gospodzin* jest jednak zdecydowanie większa, na co wskazują dane ze słownika polsko-łacińskiego do średniowiecznych psalterzy (Kamińska, Cybulski, Kowalska 2000: 46–49, II–II2). Ekwiwalencja greckiego wyrazu *kyrios*, łacińskiego *dominus* w tekstach przekładowych jest wyjątkowo konsekwentna; w polskich przekładach od XVI wieku realizuje ją wyraz *Pan*, między innymi dlatego, że wskazywane wyrazy *Pan*, *Mistrz*, *Rabbi*, *Nauczyciel* różnią się między sobą ogólnym znaczeniem: polska forma *Pan* — jako jedyna — jest godnościowa i grzecznościowa, używana w stosunku do osób darzonych szacunkiem, pozostałe wyrazy odsyłają do nauczycielskiej działalności Jezusa.

Polskie odpowiedniki greckiego ἐπιστάτης

W *Wielkim słowniku grecko-polskim* o greckim słowie ἐπιστάτης [epistates] czytamy, że etymologicznie to „*stojący na czele, stąd dowódca, kierownik, opiekun, przewodniczący*, a w NT o Chrystusie, jako o stojącym na czele Apostołów, mistrz: Łk 5, 5; 8, 24 a, b. 45; 9, 33. 49; 17, 13”⁹ (Popowski 2006: 225). Podana liczba jego notowań w Nowym Testamencie wyraża się cyfrą 7, ale wyraz występuje w 6 wersetach, bo w greckim oryginale w wersecie Łk 8, 24 jest poświadczony dwukrotnie. Wersety zawierające to słowo występują tylko w Ewangeliach, a ponieważ jest ich tylko 6, wszystkie zostały uwzględnione w tabeli 3.

Wszystkie wskazane w powyższych wersetach wyrazy to formy adresatywne w wołacz, co dotyczy nie tylko form polskich, ale także greckiego *epistata*. Poza uwzględnionymi tabelarycznie wyrazami z tekstu zasadniczego Ewangelii zasób polskich ekwiwalentów greckiego słowa *epistates* wzbogacają dwie formy z przypisów, jedna z *NTSekl*, w którym do wyrazu *Mistrzu* z werse-
tu Łk 5, 5 odnosi się umieszczony na marginesie przypis **przykazyicielem*, druga — *przystaw* z przypisu do tego samego werse-
tu z przekładu Marcina Czechowica¹⁰. W tym ostatnim tekście po niektórych kapitułach występują przypisy do poszczególnych wersetów danej kapituli. Nie są to — jak najczęściej w *NTSekl* — przypisy synonimiczne, lecz rozbudowane, zawierające zwykle filologiczne uwagi uzasadniające decyzję wyboru określonej nazwy odwołaniem do greki bądź przywołaniem łaciny czy polskich translacji. Forma *przystaw* jest obecna w przypisie: „Niektóre mają Didaskale to jest Nauczycielu. Insze Epistata, co znaczy przystawá, który ná to postanowion bywa, żeby innych doglądał. Tożeśmy my mistrzem przełożyli, iż mistrzowie innych doglądają”.

W SPXVI leksem *przykazyiciel*, poświadczony tylko siedmiokrotnie, notowany też w SStp, ma znaczenie ‘nauczyciel, mistrz; praeceptor’, i odnosi się głównie do Jezusa (6 razy), zaś *przystaw* to ‘przedstawiciel władzy, ktoś, kto spełnia wobec kogoś wolę swego rozkazodawcy; praefectus Vulg.’. Wyraz *przykazyiciel* w analizowanych wersetach pojawia się ponadto dwukrotnie w przekładzie Leopoldy, a traktowany w SPXVI jako jego fonetyczny wariant *przykaziciel* — trzykrotnie w analizowanych staropolskich translacjach. SStp notuje go w znaczeniu ‘ten, który przewodzi i naucza, nauczyciel, qui praest et docet, praeceptor, magister’, a poświadczają go tylko przywołane i tutaj przykłady¹¹.

⁹ Małe litery po lokalizacji wskazują na liczebność danego wyrazu w tym wersecie, natomiast kropki sygnalizują kolejny werset w tym samym rozdziale, czyli zapis: 9, 33. 49 odczytujemy jako odesłanie do wskazanej wcześniej Ewangelii św. Łukasza, do rozdziału 9 i kolejnych jego wersetów — 33 i 49.

¹⁰ W *BLeop* jest odrębny przypis na marginesie *Panie*; nie można go jednak uwzględnić, nie wiedząc, kto i kiedy go dodał.

¹¹ W SStp brak hasła *przykazyiciel*.

Odpowiedniki greckiego *epistates* są najbardziej różnorodne w *BLEop*, gdzie obok *przekaźciela* mamy ponadto *nauczyciela* i *mistrza*, a każdy z tych wyrazów jest w badanych wersetach użyty dwukrotnie. Dwa różne wyrazy występują w obu przekładach Wujka i są to: *nauczyciel* (Łk 5, 5 i Łk 17, 13) i *mistrz* — w pozostałych czterech wersetach. Dwa różne wyrazy, choć oparte na wspólnym rdzeniu, mianowicie *uczyciel* i *nauczyciel*, są też w obu przekładach Budnego, każdy z nich w trzech wersetach. Wyrazów tekstowych leksemu *nauczyciel* jest tu więcej, bo w wersecie Łk 8, 24 za wzorem greckim wyraz jest powtórzony, co zwiększa emocjonalność przekazu w sytuacji zagrożenia: „A przystąpiwszy przebudzał go mówiąc, **Náuczycielu, náuczycielu**, ginimy. On zaś ze snu wstawszy, zágroził wiatrowi i nawálności wodnej, i uspokoiły się, i było cicho” *NTBud*. Powtórzenie w tym wersecie mamy ponadto w dwóch protestanckich przekładach szesnastowiecznych, mianowicie w *NTSekl* i *NTCzech*, oraz w obu translacjach dwudziestowiecznych. Tym razem powtórzony jest wyraz *mistrz*, który jako wyłączny występuje w badanych wersetach nie tylko w *NTSekl* i *NTCzech*, ale także w *NTSzar*, *BBrz*, *NTWuj* i *BWuj* oraz w obu przekładach dwudziestowiecznych.

Każdy z wyrazów *mistrz*, *nauczyciel* i *uczyciel* w tekstach polskich może być użyty zarówno jako odpowiednik gr. *didaskalos*, łac. *magister*, jak i gr. *epistates*, łac. *praeceptor*. Różnice pomiędzy poszczególnymi translacjami nie są duże, choć wśród nich wyraźnie wyróżniają się przekłady Szymona Budnego. To on stosuje wyraz *uczyciel* tam, gdzie pozostali tłumacze dają albo nieco inaczej utworzony dokładny semantyczny jego odpowiednik *nauczyciel*, albo wyraz *mistrz*. Stosowanie przez arianina Budnego wyjątkowego już w ówczesnej polszczyźnie leksemu *uczyciel* wynika prawdopodobnie z potrzeby odnowienia słownictwa utożsamianego z katolickim, z dążenia do pogłębienia różnic między oboma wyznaniem, ale także z

dość gruntownej znajomości słowiańskich Biblii. Nie jest to może odkrywcze stwierdzenie, bo i sam Budny przyznaje, że czytał na przykład *Apostoła* Fedorowa czy Biblię ruską Skoryny, jednak dokładna lektura *Biblii nieświeskiej* pozwala ujawnić, jak bardzo bliskie były związki i zależności dzieła Budnego z jego wschodniosłowiańskimi poprzednikami (Kamieniecki 2009: 322).

Już SStp rejestruje oba wyrazy: *nauczyciel* w znaczeniu ‘ten, kto naucza, poucza innych, magister, doctor’ i *uczyciel* w tym samym znaczeniu — ten ostatni głównie z *Biblii szarospatackiej*. Oba występują też jeszcze w polszczyźnie szesnastowiecznej i mają charakter abstrakcyjny oraz literacki — jako utworzone formantem *-ciel*, który zarówno w polszczyźnie szesnastowiecznej, jak i w języku rosyjskim (w postaci *-tiel*), a także w piśmiennictwie cerkiewnym tworzy niemal bezwyjątkowo formacje o takim charakterze. Według ustaleń Franciszka Peplowskiego „nawet rzeczowniki

utworzone od czasowników występujących w znaczeniach konkretnych i abstrakcyjnych mają tu zawsze tylko abstrakcyjny charakter” (Peplowski 1967: 159). Wyszukiwarka Poliqarp obsługująca dostępny w internecie SPXVI¹² umożliwia ustalenie, że wyraz *uczyciel* w cytatach w dotychczas wydanych tomach wystąpił 19 razy, między innymi jako synonim reprezentującego ten sam typ słowotwórczy wyrazu *przykazyciel*, derywatu od czasownika *przykazać* ‘przekazać swą wolę do wykonania albo przestrzegania; mandare, praecipere’, stanowiącego dokładny semantyczny odpowiednik łac. *praeceptor*, notowanego tylko w SStp i SPXVI, nieobecnego w słownikach rejestrujących późniejszą polszczyznę. Stan ten potwierdza pogląd F. Peplowskiego o wzajemnej zależności literatury religijnej średniowiecznej i szesnastowiecznej:

Zależność XVI-wiecznej literatury religijnej od średniowiecznej przejawia się nie tylko w występowaniu w niej największej ilości znanych już w średniowieczu wyrazów z formantem *-ciel*, lecz także w swobodnym wprowadzaniu licznych neologizmów z tymże formantem (Peplowski 1967:163).

Jako przykłady takich wyrazów w polszczyźnie szesnastowiecznej autor przywołuje neologizmy Budnego, takie, jak *rozruszyciel* z Ewangelii czy *ćwiczyciel* ‘eruditor’, *nawodzyciel*, *obudzyciel* ‘vigil’ ze Starego Testamentu. Formę *uczyciel* można traktować zarówno jako rodzimą, jak i obcą — zgodną z tendencją typową dla całej słowiańszczyzny. Zdaniem Peplowskiego tą tendencją jest wielka łatwość tworzenia rzeczowników z formantem *-ciel*. Ta łatwość powodowała, że „już w średniowieczu wystąpiły formacje współrzedne, różniące się formalnie tylko przedrostkami, a kategoryalnie przeważnie aspektem podstawy derywacyjnej” (Peplowski 1967: 167), takie jak: *kusiciel* — *pokusiciel*, *mnożyciel* — *rozmnożyciel*, *mściciel* — *pomściciel*, *pocieszyciel* — *ucieszyciel*, *porodziciel* — *rodziciel*, *stawiciel* — *ustawiciel*, *stworzyciel* — *tworzyciel* i także *nauczyciel* — *uczyciel*. Istnienie takich par autor uznaje za zbędne, co potwierdzają także ich dalsze losy. „W podanych wyżej 8 parach średniowiecznych w XVI wieku przeprowadzono zdecydowaną selekcję na korzyść wyrazów: *kusiciel*, *mściciel*, *odkupiciel*, *nauczyciel*, *pocieszyciel*, *rodziciel*, *rozmnożyciel* i *stworzyciel*” (Peplowski 1967: 168).

Polskie odpowiedniki występującego w greckim oryginale słowa *ῥαββί*

W *Wielkim słowniku grecko-polskim* o obecnym w grece słowie *ῥαββί* lub *ῥαββεί* czytamy, że to „wyraz hebr., *rabbi*, *mój mistrzu*, *mój nauczycielu*, zaszczytny tytuł, używany w zwrotach do przedniejszych nauczycieli.

¹² Na stronie <http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/sownik-polszczyzny-xvi-wieku/>.

1. W zwrotach do Chrystusa: Mt 26, 25. 49; Mk 9, 5¹³; II, 21; 14, 45; J 1, 38. 49; 3, 2; 4, 31; 6, 25; 9, 2; II, 8. 2. W zwrocie do uczonych w Piśmie i faryzeuszy: Mt 23, 7. 3. W zwrotach do uczniów Chrystusa: Mt 23, 8; J 3, 26. [15]" (Popowski 2006: 543).

Ta hebrajska pożyczka jako zwrot do Jezusa konsekwentnie występuje we wszystkich dwunastu wskazanych wersetach nie tylko w greckim oryginale, ale także w przekładzie łacińskim — jako *rabbi*. W dwóch wersetach, mianowicie J 1, 38 i J 3, 2, mamy wyjaśnienie jej znaczenia, dlatego są one dalej przywołane w całości. W pozostałych 10 wersetach, czyli: Mt 26, 5; Mt 26, 49; Mk 9, 5; Mk 11, 21; Mk 14, 45; J 1, 49; J 4, 31; J 6, 25; J 9, 2; J 11, 8, w badanych tekstach polskich wyraz *rabbi* nie jest jedynym ekwiwalentem słowa obcego, lecz występuje obok wyrazu *mistrz*. W następujących innowierczych przekładach szesnastowiecznych: *NTMurz*¹⁴, *NTSekl*, *NTBud*, *BBud*, *NTCzech* i katolickiej dwudziestowiecznej *BT* konsekwentnie stosowany jest wyraz *rabbi*, natomiast w *BBrz* i *BWar* — *mistrz*. W pozostałych przekładach szesnastowiecznych, czyli katolickich *NTSzar*, *BLeop*, *NTWuj* i *BWuj* występują oba wyrazy, przy czym w danym tekście ich rozkład jest nierównomierny. I tak:

- a) *NTSzar*: *mistrz* (6 razy), *rabbi* — czterokrotnie (Mk 9, 5; Mk 11, 21; Mk 14, 45; J 1, 49), *BLeop*: niemal bezwyjątkowo *mistrz*, pojedynczo jako *rabi* (J 1, 49);
- b) *NTWuj* i *BWuj* — zwykle *rabbi*, dwukrotnie tylko *mistrz* (Mt 26, 5; Mk 14, 45).

Oba te wyrazy występują też w tekstach staropolskich, przy czym ze staropolszczyzny nie zachowały się wersety: Mk 9, 5; Mk 11, 21; Mk 14, 45. Wyraz *rabi*, z jedną spółgłoską *b*, czyli w zapisie takim jak w Ewangelii z *BLeop*, wystąpił tylko dwukrotnie w wersetach J 1, 49 i J 3, 2 w *Ewangeliarzu* (*STNT: EwZam*). Pozostałe wersety — w liczbie 7 — pochodzą z *Rozmyślenia przemyskiego* i zawierają rzeczownik *mistrz*. W obu zabytkach staropolskich powtarza się werset J 1, 49, który w badanym zakresie wyraźnie ukazuje różnicę między nimi: „Odpowiedział mu Natanael i rzekł: **Rabi**, ty jeś Syn Boży, ty jeś krol w Israel” *STNT: EwZam* 302 oraz: „Odpowiedział Natanael: **Mistrzu**, ty jeś Syn Boży, ty jesteś krol israelski” *STNT: Rozm* 215.

Niektórzy polscy protestanccy tłumacze szesnastowieczni wykazują się inwencją w sposobie tłumaczenia wersetu Mk 14, 45. Pojawia się tu bowiem dwukrotnie użyty rzeczownik w wołacz — albo *rabbi*, *rabbi*

¹³ W słowniku podana jest ponadto lokalizacja Mk 10, 51 v. 1, ale jest tam forma *παββουί*, uwzględniona w kolejnym fragmencie artykułu.

¹⁴ *NTMurz* zawiera tylko Ewangelię św. Mateusza; w obu wersetach z tej Ewangelii jest wyraz *rabbi*: „A nie jam li jest Rabbi?” Mt 26, 25; „Bądź pozdrowion Rabbi, i pocałował go” Mt 26, 49.

(NTSekl, NTBud, BBud, NTCzech), albo *mistrzu*, *mistrzu* (BBrz). Dwukrotnie użycie wyrazu tłumaczone jest w BBrz w przypisie litością, ostatecznym pożegnaniem Mistrza (zob. cały werset i przypis sygnowany dużą literą C: „A tak przyszedłszy natychmiast się przystąpił k niemu, i rzekł mu, °Mistrzu, mistrzu, i pocałował go”. Przypis C: „Dwa kroć powtarza jakoby z jaką litością, á jakoby go ostatecznie żegnając”). Tabela 4. rejestruje te wersety, w których pojawia się wyjaśnienie omawianej hebrajskiej pożyczki.

Tabela 4. Fragmenty wersetów z pożyczką hebrajską *rabbi* i wyjaśnionym jej znaczeniem, gr. *ῥαββί*, łac. *rabbi* i polskie jej odpowiedniki

Przekład	J 1, 38	J 3, 2
STNT	Chtorzy rzekli jemu: Rabi , co jest wyłożono mistrzu , gdzie mieszkasz? EwZam 301	1) Rabi , wiemy, iżeś od Boga przyszedł mistrz , bo żadny nie może ty znamiona działać, chtore ty działasz, ależby był Bog s im EwZam 305 2) Mistrzu , wimy, iżeś przyszedł od Boga mistrz , bo nie może nikt tych znamion czynić, ktore ty czynisz, ażby Bog s nim był Rozm 236
NTSekl	A oni mu powiedzieli, Rabbi (co się wykląda mistrzu) gdzie mieszkasz?	Rabbi , wiemy żeś od boga przyszedł nauczycielem
NTSzar	Ktorzy rzekli jemu. Rabbi , co sie wykląda Mistrzu , gdzie mieszkasz?	Rabbi , wiemy iżeś przyszedł od bogá mistrz
BLeop	Odpowiedzieli mu: Rabbi , co sie wykląda Mistrzu , gdzie mieszkasz	Rabbi , wiemy iżeś przyszedł od Bogá Mistrz
BBrz	A oni rzekli: Rabbi (co jeślibyś wyklądał jest Mistrzu) gdzież mieszkasz?	Mistrzu , wiemy żeś przyszedł od Bogá Mistrzem
NTBud	Oni zaś rzekli mu: Rábbi , co się rozumie wyłożywszy, uczycielu , gdzie mieszkasz?	Rábbi , wiemy żeś od Boga przyszedł uczycielem
BBud	Oni zaś rzekli mu: Rábbi , co się rozumie wyłożywszy, uczycielu , gdzie mieszkasz?	Rábbi , wiemy żeś od Boga przyszedł uczycielem
NTCzech	A oni mu rzekli, Rábbi (co zowiemy wyłożywszy nauczycielem) gdzie mieszkasz?	Rábbi , wiemy żeś przyszedł od Bogá Nauczycielem
NTWuj	A oni mu rzekli: Rabbi (co zowiemy, wyłożywszy, Nauczycielu) gdzie mieszkasz?	Rabbi , wiemy iżeś przyszedł od Bogá Nauczycielem
BWuj	Rabbi (co przetłumaczone znaczy, Nauczycielu) gdzie mieszkasz?	Rabbi , wiemy iżeś przyszedł od Bogá Nauczycielem

Tabela 4 (cd.)

BT	Rabbi! — to znaczy: Nauczycielu! — gdzie mieszkasz?	Rabbi , wiemy, że od Boga przyszedłeś jako nauczyciel
BWar	Rabbi! (to znaczy: Nauczycielu) gdzie mieszkasz?	Mistrzu! Wiemy, że przyszedłeś od Boga jako nauczyciel
GPNT	ῥαββί, ὃ λέγεται μεθερμηνευόμενον διδάσκαλε, ποῦ μένεις; [rhabbi ho legetai methermeneuomenon didaskale, pu meneis?]. Rabbi co nazywa się przetłumaczone „Nauczycielu”, gdzie pozostajesz?	ῥαββί, οἶδαμεν ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐλήλυθας διδάσκαλος [rhabbi, oidamen hoti apo theu elelythas didaskalos]. Rabbi, wiemy że od Boga przyszedłeś (jako) nauczyciel
Vulg	Rabbi, quod dicitur interpretatum Magister, ubi manes?	Rabbi, scimus quia a Deo venisti magister

W polskich tekstach w wyjaśnieniu słowa *rabbi* pojawiają się trzy leksemy: *nauczyciel*, *uczyciel* bądź *mistrz*, przy czym *uczyciel* — tylko w przekładach Budnego, a tam w obu wersetach jako wyłączny. Wyraz *mistrz* jest natomiast jedynym odpowiednikiem słowa *rabbi* w tekstach wcześniejszych, to jest w translacjach staropolskich, w *NTSzar*, *BLeop* i *BBrz*, podczas gdy w *NTCzech*, *NTWuj*, *BWuj* oraz w przekładach dwudziestowiecznych występuje *nauczyciel*; oba wyrazy są tylko w *NTSekl*. Wyjątkowa jest sytuacja w wersecie J 3, 2 w *Rozmyślaniu przemyskim* i *BBrz*, w których w miejscu zapożyczenia formalno-semantycznego już w pierwszym członie mamy odpowiednik semantyczny *mistrz*, a cały werset brzmi: „**Mistrzu**, wiemy żeś przyszedł od Bogá **Mistrzem**” *BBrz*. Kalki semantyczne stwarzają większą możliwość dosłownego rozumienia tekstu, zapożyczenia formalno-semantyczne same w sobie niosą własne znaczenie. Mogą też stanowić ucieczkę przed terminami stosowanymi w innych konfesyjnych tekstach.

Polskie odpowiedniki występującego w greckim oryginale słowa ῥαββουví

W *Wielkim słowniku grecko-polskim* czytamy: „ῥαββουví lub ῥαββουवेí, ῥαββουví, ῥαββουवेí, wyraz hebr., hiperboliczna forma zam. ῥαββί, *rab-buni*, *mój mistrzu*, *mój nauczycielu*; w zwrocie do Jezusa: Mk 10, 51; J 20, 16 [2]” (Popowski 2006: 543). Anna Kalbarczyk oba słowa omawia w ramach jednego hasła *rabbi/rabbuni*, wskazując ich pierwotną hebrajską podstawę i znaczenie ‘rabin, mistrz, nauczyciel prawa żydowskiego’. Ustala, że „tym tytułem współcześni Panu Jezusowi (m.in. Apostołowie, ludzie z tłumu zwracali się do Niego” (Kalbarczyk 2014: 350). Ponieważ wyraz *rabboni* /*rabbuni* występuje tylko w dwóch wersetach, pełny ich tekst uwzględniony jest w tabeli 5.

Tabela 5. Ekwiwalenty wyrazu *ῥαββονί* w analizowanych tekstach

Przekład	Mk 10, 51	J 20, 16
STNT	[...] Raboni mistrzu [...] <i>MamLub</i> 268; Raboni mistrzu [...] <i>MamKal</i> 268	Brak
NTSekl	Gdzie to odpowiadając Jezus rzecze mu, Co chcesz aby ci uczynił A niewidomy powiedział jemu Rabboni aby ci przejrzał	Rzecze jej Jezus, Maryja, obróciwszy się ona, powie mu, Rabboni jakoby rzekł nauczycielu
NTSzar	I odpowiadając Jezus, rzekł jemu. Co chcesz aby ci uczynił? A ślepy rzekł jemu. Rabboni , aby ci widział	Rzekł jej Jezus. Maryja. Obrociwszy się ona, rzekła jemu. Rábboni , co rzeczone jest Mistrzu
BLEop	I odpowiadając Jezus, rzekł mu. Co chcesz aby ci uczynił? A ślepy odpowiedział. Mistrzu nasz uczyni aby ci widział	Rzekł jej Jezus: Maryja. A ona się obrociwszy, rzekła mu Rábboni , co się wykląda Mistrzu
BBrz	I odpowiedziawszy Jezus, rzekł mu, Czego chcesz aby ci uczynił? A ślepy powiedział jemu, Mistrzu niechaj wzrok wezmę	I rzekł jej Jezus: Maryja, a ona obrociwszy się rzekła mu: Rábboni , to jest Mistrzu
NTBud	I odpowiadając mówi mu Jezus, co chcesz uczynię ci? A ślepy rzekł jemu, Rábboni aby ci przejrzał	Mówi jej Jezus: Maryja. Obrociwszy się ona mówi mu: Rábbuni , co się mówi, Uczycielu
BBud	I odpowiadając mówi mu Jezus, co chcesz uczynię ci? A ślepy rzekł jemu, Rábboni aby ci przejrzał	Mówi jej Jezus: Maryja. Obrociwszy się ona mówi mu: Rábbuni , co się mówi, Uczycielu
NTCzech	I odpowiedziawszy rzekł mu Jezus, czego chcesz aby ci uczynił? a ślepy powiedział mu, Náuczycielu aby ci przejrzał	Rzekł jej Jezus, Maryja. Obrociwszy się ona rzekła mu, Rabboni jako zowią Náuczycielu
NTWuj	I odpowiedziawszy Jezus rzekł mu: Co chcesz aby ci uczynił? A ślepy powiedział mu: Mistrzu aby ci przejrzał	Rzekł jej Jezus: Maryja. Obrociwszy się ona rzekła mu: Rábboni (to jest, Mistrzu)
BWuj	I odpowiedziawszy Jezus, rzekł mu: Co chcesz aby ci uczynił? a ślepy rzekł mu: Mistrzu aby ci przejrzał	Rzekł jej Jezus: Maryja. Obróciwszy się ona rzekła mu: Rábboni (co się wykląda mistrzu)
BT	A Jezus przemówił do niego: „Co chcesz, aby ci uczynił?” Powiedział Mu niewidomy: „ Rabbuni “, że bym przejrzał”	Jezus rzekł do niej: „Mario!” A ona obróciwszy się powiedziała do Niego po hebrajsku: „ Rabbuni ”, to znaczy: Nauczycielu
BWar	A Jezus odezwawszy się, rzekł mu: Co chcesz, aby ci uczynił? A ślepy odrzekł mu: Mistrzu , aby ci przejrzał	Rzekł jej Jezus: Mario! Ona obróciwszy się, rzekła mu po hebrajsku: Rabbuni ! Co znaczy: Nauczycielu !

Tabela 5 (cd.)

GPNT	καὶ ἀποκριθεὶς αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν, τί σοι θέλεις ποιήσω; ὁ δὲ τυφλὸς εἶπεν αὐτῷ ῥαββουνὶ ἵνα ἀναβλέψω [kai apokritheis auto ho Iesus eipen ti soi, theleis poieso ho de tyflos eipen auto rhabbuni hina anablepso]. I odpowiadając mu Jezus rzekł: Co tobie, chcesz, bym uczynił? Zaś ślepy powiedział Mu: Rabbuni, żeby znowu zacząłbym widzieć	λέγει αὐτῇ Ἰησοῦς Μαριάμ. στραφεῖσα ἐκείνη λέγει αὐτῷ Ἑβραῖστί ῥαββουνι, ὃ λέγεται διδάσκαλε [legei aute Iesus Mariam strafeisa ekeine legei auto Hebraisti rhabbuni ho legetai didaskale]. Mówi jej Jezus: Mario! Zwróciwszy się ona mówi Mu po hebrajsku: Rabbuni! Co mówi się „Nauczycielu”
Vulg	Et respondens ei Iesus dixit: „Quid vis tibi faciam?” Caecus autem dixit ei: „ Rabboni , ut videam”	Dicit ei Iesus: „Maria!”. Conversa illa dicit ei Hebraice: „ Rabbuni !” — quod dicitur Magister

^a W przypisie sygnowanym gwiazdką: „Tzn. *Mój Mistrzu*”.

^b W przypisie sygnowanym gwiazdką: „Jest to bardziej uroczysta forma aram. *Rabbi* — nauczyciel”.

W obu wersetach w tekstach greckim i łacińskim występuje zapożyczenie właściwe z hebrajszczyzny. W wersecie Mk 10, 51 taka pożyczka jest też w polskich przekładach, ale tylko w *NTSekl*, *NTSzar* i obu tekstach Budnego, a także w dwudziestowiecznej *BT*. W pozostałych translacjach mamy jeden z dwóch podstawowych wyrazów nazywających Jezusa nauczycielem, mianowicie *mistrz* bądź pojedynczo *nauczyciel* (*NTCzech*). Z kolei werset J 20, 16 zawiera wyraz *Rabboni* lub *Rabbuni* i jego wyjaśnienie. Za wzorem greckim wyraz ten jest objaśniony jako *nauczyciel* (*NTSekl*, *NTCzech* i oba teksty dwudziestowieczne) lub *uczyciel* (obie translacje Budnego), za wzorem łacińskim — jako *mistrz* (*NTSzar*, *BLeop*, *BBrz*, *NTWuj*, *BWuj*).

Zakończenie

W greckim oryginale Ewangelii cztery wyrazy odnoszą się do Jezusa jako nauczyciela, mistrza; są to: *διδάσκαλος*, *ἐπιστάτης* i zapożyczenia z hebrajszczyzny *רַבִּבִּי* i *רַבִּבּוֹנִי*. W przekładzie łacińskim kolejno ich konsekwentnie stosowanymi odpowiednikami są: *magister*, *praeceptor*, *rabbi* i *rabboni/rabbuni*. W badanych polskich przekładach ekwiwalenty wskazanych wyrazów są następujące:

- gr. *διδάσκαλος* [*didaskalos*], łac. *magister* — pol. *nauczyciel*, *uczyciel* oraz *mistrz*;
- gr. *ἐπιστάτης* [*epistates*], łac. *praeceptor* — pol. *mistrz* oraz *nauczyciel*, *uczyciel* i rzadki, reprezentujący tę samą kategorię i typ słowotwórczy co oba poprzedzające go wyrazy oraz zbliżony do nich znaczeniowo derywat odczasownikowy *przykazyciel/przykaziciel*,

a także pojedynczy, zastosowany przez Marcina Czechowica tylko w przypisie, leksem *przystaw*, ogólnie wskazujący na przedstawiciela władzy, w zgodzie z przypisem — odnoszący się do takiego człowieka, „który na to postanowion bywa, żeby innych doglądał. Tożemy my mistrzem przełożyli, iż mistrzowie innych doglądają”;

- c) gr. *ῥαββί* [*rabbi*], łac. *rabbi* — pol. *rabbi/rabi* oraz *mistrz, nauczyciel, uczyciel*;
- d) gr. *ῥαββουνί* [*rabbuni*], łac. *rabboni/rabbuni* — pol. *rabboni/rabbuni* i *mistrz, nauczyciel*.

Zestawienie nawet tak małego zbioru tematycznej leksyki pokazuje większą liczebność polskich odpowiedników obcych wyrazów oraz brak konsekwencji w ich stosowaniu, co dotyczy zwłaszcza wyrazów *mistrz* i *nauczyciel*, używanych jako ekwiwalenty wszystkich wskazanych obcych leksemów. Brak stałego odpowiednika każdego z obcych leksemów pośrednio obrazuje trudności w translacji i nieutralną ekwiwalencję słów. Jednocześnie wariantywne polskie nazwy tworzone w zgodzie z polskim systemem słowotwórczym świadczą o poszukiwaniu najdokładniejszego polskiego ekwiwalentu dla obcych leksemów, o staranności translacji, co wystawia bardzo dobrą ocenę szesnastowiecznym tłumaczom Biblii, którzy „byli ludźmi wykształconymi, posiadającymi dobrą znajomość języków biblijnych, tj. hebrajskiego, greki i łaciny. Nieobce były im też najnowsze osiągnięcia humanistycznej filologii biblijnej” (Kwilecka 2003: 413).

W zgodzie z zasadą ekwiwalencji treści, a nie ekwiwalencji słów, w polskich przekładach nie zawsze pojawia się pożyczka hebrajska *rabbi* bądź *rabbuni*, zastępowana wyrazami *mistrz* lub *nauczyciel* (w przekładach Budnego *uczyciel*). Odpowiednik semantyczny wyrazu obcego niekiedy pojawia się nawet wówczas, gdy w tekście greckim i łacińskim występuje zapożyczenie z hebrajszczyzny oraz jego wyjaśnienie, jak w staropolskim *Rozmyślanu przemyskim* i szesnastowiecznej protestanckiej *BBrz*, w których w wersecie J 3, 2 wyraz *mistrz* jest uściślony bądź objaśniony również przez wyraz *mistrz*.

W zdecydowanej większości, a w wypadku pożyczek hebrajskich wyłącznie, wyrazy te występują jako formy adresatywne, w bezpośrednim zwrocie do Jezusa, niekiedy przywołanym przez Niego samego.

Wyjątkowo tylko, pojedynczo w *BBrz* w wersecie J 8, 4, pominięta jest forma adresatywna, obecna zarówno w podstawie greckiej, w przekładzie łacińskim, jak i w pozostałych polskich tekstach. Mamy też do czynienia z procesem odwrotnym: wbrew podstawie greckiej i łacińskiej w polskich tekstach zdarza się podwojenie formy zwrotu, co dotyczy werse-
setu Mk 14, 45 i przekładów protestanckich: *NTSekl*, *NTBud*, *BBud*, *NTCzech*

— z podwojeniem *rabbi, rabbi*, oraz *BBrz* — z powtórzeniem *mistrzu, mistrzu*. Dwukrotne użycie wyrazu tłumaczone jest w *BBrz* w przypisie litością, ostatecznym pożegnaniem Mistrza: „Dwa kroć powtarza jakoby z jaką litością, á jakoby go ostatecznie żegnając”. Takie emfatyczne podwojenie formy adresatywnej bywa już w tekście greckim, jak w wersecie Łk 8, 24, nie jest jednak powielane przez wszystkich tłumaczy Ewangelii na język polski — jako obecne tylko w przekładach innowierczych *NTSekl*, *NTBud*, *BBud*, *NTCzech* i obu translacjach dwudziestowiecznych.

Różnice leksykalne między różnymi konfesyjnie przekładami polskimi nie są duże. Czasem decyduje o nich bezpośrednie odwołanie bądź do tekstu greckiego, bądź łacińskiego, jak w wypadku użycia w danym wersecie bądź wyrazu *nauczyciel* (lub *uczyciel*, co cechuje głównie translacje Budnego), bądź *mistrz* — jako ekwiwalentów greckiego *didaskalos* bądź łacińskiego *magister*.

Wykaz skrótów

BT: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 2. zmien., Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1971.

BWar: *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego*, oprac. Komisja Przekładu Pisma Świętego, wyd. 2., Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1976.

GPNT: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, przekł. R. Popowski, M. Wojciechowski, wyd. 9, gruntownie popr., przerw. i uzup., Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2014.

SPE: Winiarska-Górska I. (red.), *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii. Przeglądka wersetów równoległych*, Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010–2013 (online: www.ewangelie.uw.edu.pl, dostęp: 15 IX 2017) — tu teksty:

BBrz: *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, właśnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego, nowo na polski język z pilnością i wiernie wyłożone...*, nakł. M. Radziwiłł, Brześć Litewski 1563 (tzw. *Biblia brzeska*).

BBud: *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. Księgi Nowego Przymierza kto pospolicie Nowym Testamentem zową z wielką pracą i pilnym poprawieniem z greckiego na polski język przetłumaczone*, przekł. Szymon Budny, Nieśwież 1572.

- BL Leop: Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język z pilnością według łacińskiej Biblii, od Kościoła krześcijańskiego powszechnie przyjętej, nowo wyłożona...*, Kraków 1561 (tzw. *Biblia Leopolity*).
- BWuj: Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego, w Kościele powszechnym przyjętego, na polski język znowu z pilnością przełożone, z dokładaniem tekstu żydowskiego i greckiego i z wykładaniem katolickim trudniejszych miejsc do obrony wiary świętej powszechnej przeciw kacerztwom tych czasów należących [...]*, przekł. Jakub Wujek, Kraków 1599.
- NTBud: Nowy Testament z greckiego na polski język z pilnością przełożony*, przekł. Szymon Budny, nakł. M. Kawieczynski, Nieśwież 1570.
- NTCzech: Nowy Testament to jest wszystkie pisma Nowego Przymierza z greckiego języka na rzecz polską wiernie i szczerze przełożone*, przekł. Marcin Czechowic, Kraków 1577.
- NTMurz: Ewangelia święta Pana Jezusa Chrystusa wedle Mateusza świętego z greckiego języka na polski przełożona i wykładem krotkim [...] objaśniona*, przekł. Stanisław Murzynowski, Królewiec 1551.
- NTSekl: Testament Nowy zupełny z greckiego języka na polski przełożony i wykładem krotkim objaśniony*, przekł. Stanisław Murzynowski, Królewiec 1553 (tzw. *Nowy Testament Seklucjana*).
- NTSzar: Nowy Testament polskim językiem wyłożony według doświadczonego łacińskiego tekstu od Kościoła krześcijańskiego przyjętego*, Kraków 1556 (tzw. *Nowy Testament Szarffenbergera*).
- NTWuj: Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa, znowu z łacińskiego i greckiego na polskie wiernie a szczerze przełożony [...]*, przekł. Jakub Wujek, Kraków 1593.
- SPXVI: Mayenowa M.R., Peplowski F. (t. 1–34), Mrowcewicz K., Potoniec P. (od t. 35, do hasła *Rowny*) (red.), *Słownik polszczyzny XVI w.*, Ossolineum, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa 1966–2012.
- SStp: Urbańczyk S. (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XII, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1953–2002.
- STNT: Leńczuk M. (red.), *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu — elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych (na stronie internetowej jako Staropolskie tłumaczenia Nowego Testamentu. Przeglądarka tłumaczeń)*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Kraków 2015 (online: <http://stnt.ijp-pan.krakow.pl/tlumaczenia/index?l=2495>, dostęp: 15 IX 2017).
- Vulg: Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II ratione habita, iussu Pauli PP. VI recognita, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgata*, Città del Vaticano: Libreria editrice vatican, Rzym 1998.

Literatura

- Kalbarczyk A., 2014, *Leksykon Biblii. Kompendium wiadomości biblijnych*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, Sandomierz.
- Kamieniecki J., 2009, *Przekłady biblijne Szymona Budnego wobec polskiej tradycji translatorycznej*, w: *Polszczyzna biblijna — między tradycją a współczesnością*, t. I, red. S. Koziara, S. Przyczyna, „Teolingwistyka” 6, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, Tarnów, s. 323–332.
- Kamińska M., Cybulski M., Kowalska D., 2000, *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Kowalska D., 2007, *Językowy obraz św. Piotra w katolickim przekładzie Nowego Testamentu J. Wujka (1593 r.) i protestanckiej Biblii brzeskiej (1563 r.)*, w: *Pogranicza*, red. D. Kowalska, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 285–299.
- Kućała M., 1999, *Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny*, w: *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 205–212.
- Kwilecka I., 2003, *Reedycje najstarszych słowiańskich przekładów Biblii w niemieckiej serii wydawniczej Biblia Slavica*, w: I. Kwilecka, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny, Polska Akademia Nauk Instytut Sławistyki, Poznań, s. 409–427.
- Pepłowski F., 1967, *Z historii odczasownikowych nazw wykonawców czynności: rzeczowniki z formantem „-ciel” w XVI wieku*, „Pamiętnik Literacki” 58, z. I, s. 121–176.
- Popowski R., 2006, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, wyd. 4, popr., Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa.
- Winiarska I., 2000, *Nazywanie Jezusa w tradycji Kościoła ewangelicko-reformowanego*, „Prace Filologiczne” XLV, s. 633–642.
- Winiarska I., 2004, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Wydawnictwo Naukowe „Semper”, Warszawa.
- Zarębski R., 2010, *Rodzime ekwiwalenty semantyczne nowotestamentowych nazw osobowych*, w: *Res slavisticae. Księga dedykowana Profesor Ewie Siatkowskiej*, red. J. Goszczyńska, Z. Greń, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 231–241.

Streszczenie

Jezus jako nauczyciel, mistrz. Apelatywne nazwy Syna Bożego w staropolskich i szesnastowiecznych przekładach Ewangelii

Przedmiotem artykułu są różne występujące w staropolskich i szesnastowiecznych przekładach Ewangelii apelatywne nazwy Jezusa, podzielone na nazwy stosowane przez Niego samego oraz Jego uczniów. Są wśród nich takie, jak: *mistrz*, *uczyciel*, *nauczyciel*, *przykażyciel*, *przystaw*, *rabbi* czy *rabbuni*. To różne polskie ekwiwalenty takich greckich leksemów, jak *didaskalos*, *epistates*, w tym pożyczek hebrajskich w grece, jak *rabbi* i *rabbuni*. Stosowane są głównie jako formy adresatywne, w bezpośrednich zwrotach do osoby. Wyrazy te występują zarówno w tekście głównym, jak i w przypisach, zwłaszcza w tekstach protestanckich. Ich większa niż w grece i łacinie liczba wskazuje na twórczy namysł nad dokonywanym przekładem i doskonalenie warsztatu translatorskiego, a w translacjach innowierczych — ponadto na potrzebę odnowienia słownictwa kojarzonego z katolickim, na przykład *uczyciel* Szymona Budnego. W niewielkim zakresie leksyka z tej grupy potwierdza różnice konfesyjne.

Słowa klucze: staropolskie i szesnastowieczne przekłady Ewangelii, apelatywne nazwy Jezusa, ekwiwalencja wyrazowa

Summary

Jesus as teacher, master. The appellative names of the Son of God in the Old Polish and 16th century translations of the Gospel

The subject of the article are different appellative names of Jesus occurring in the Old Polish and 16th century translations of the Gospel, categorized into the names used by himself and his disciples. Those names include: *mistrz*, *uczyciel*, *nauczyciel*, *przykażyciel*, *przystaw*, *rabbi* or *rabbuni*. These are different Polish equivalents of Greek lexemes, such as *didaskalos*, *epistates*, including Hebrew loanwords in Greek, such as *rabbi* and *rabbuni*. They are used mainly as appellative forms, in a direct address to a person. Those words occur in both the main text as well as in glosses, especially in Protestant texts. Their number, greater than in Greek and Latin, indicates creative consideration of the performed translation and the process of improvement of the translation workshop and in case of heterodox translations — the need to update vocabulary associated with Catholicism, e.g. *uczyciel* by Szymon Budny. To a minor extent the lexis of this group confirms the denominational differences.

Key words: Old Polish and 16th century translations of the Gospel, appellative names of Jesus, word equivalence